KNOWLEDGE FLAME

E-ISSN: 3049-1541

International Multidisciplinary Research Journal (KF-IMRJ)
(An International Indexed & Peer Reviewed Journal

Impact Factor: 5.292 https://knowledgeflame.in PRGI Reg. No. MAHMUL/2024/89852

संत गाडगे महाराज सामाजिक सुधारणा :, स्वच्छता आणि मानवसेवेचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. लक्ष्मण शंकर गादगे
सहायक प्राध्यापक
मराठी विभाग
मत्स्योदरी कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, अंबड जि. जालना.

सारांश :

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्रात सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात आढळून येत होती. समाजामध्ये जातिभेद, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, व्यसनाधीनता आणि अस्वच्छता यांसारख्या समस्या सर्वसामान्य होत्या. अशा परिस्थितीत संत गाडगे महाराज यांनी पारंपरिक संतपरंपरेला लोककल्याणाची नवी दिशा दिली. त्यांनी भक्तीला केवळ धार्मिक कर्मकांडापुरते मर्यादित न ठेवता ती प्रत्यक्ष समाजसेवेशी जोडली. त्यांच्या मते ईश्वराची खरी उपासना मंदिरात नव्हे, तर गरजू, गरीब, पीडित आणि वंचितांची सेवा करण्यात आहे.

संत गाडगे महाराजांनी गावोगावी फिरून झाडू हातात घेत स्वच्छतेचा संदेश दिला. त्यांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून अंधश्रद्धा, जातीय भेदभाव, व्यसनाधीनता, अशिक्षितपणा आणि सामाजिक विषमता यांवर कठोर प्रहार केला. त्यांच्या कार्यामुळे ग्रामीण समाजामध्ये स्वावलंबन, श्रमप्रतिष्ठा, शिक्षण आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांविषयी व्यापक जनजागृती झाली. त्यांनी धर्मशाळा, विद्यार्थी वसतिगृहे, गोशाळा, अन्नछत्रे आणि इतर समाजोपयोगी संस्था उभारून सेवाभावी कार्याला संस्थात्मक स्वरूप दिले.

या संशोधन लेखात संत गाडगे महाराज यांच्या जीवनकार्याचा ऐतिहासिक, सामाजिक आणि चिकित्सक दृष्टीकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच त्यांच्या विचारांचे आधुनिक भारतातील स्वच्छता अभियान, सामाजिक न्याय, लोकसहभाग आणि शाश्वत विकासाच्या संकल्पनांशी असलेले संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: संत गाडगे महाराज, समाजसुधारणा, स्वच्छता, अंधश्रद्धा, मानवसेवा, शिक्षण, व्यसनमुक्ती.

१. प्रस्तावना :

भारतीय संतपरंपरेने समाजजीवनाच्या घडणीत अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत नामदेव, संत एकनाथ यांसारख्या संतांनी भक्ती, समता आणि मानवतेचे विचार समाजापर्यंत पोहोचवले. विसाव्या शतकात हीच परंपरा अधिक व्यापक सामाजिक आशयासह पुढे नेण्याचे कार्य संत गाडगे महाराजांनी केले. त्यांनी समाजातील धार्मिक श्रद्धांचा आदर राखत अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि सामाजिक विषमता यांवर कठोर टीका केली. त्यामुळे ते केवळ संत नव्हते, तर एक प्रभावी समाजसुधारक, लोकशिक्षक आणि मानवतावादी विचारवंत म्हणून ओळखले जातात.

संत गाडगे महाराजांच्या कार्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी उपदेशापेक्षा कृतीला अधिक महत्त्व दिले. ते ज्या गावात जात, तेथे प्रथम स्वतः झाडू घेऊन रस्ते, मंदिरे, विहिरी आणि सार्वजनिक ठिकाणांची स्वच्छता करत. त्यानंतरच कीर्तनाद्वारे लोकांना स्वच्छता, शिक्षण, व्यसनमुक्ती आणि सामाजिक समानतेचे महत्त्व पटवून देत. या कृतीतून त्यांनी नेतृत्वाचा एक आदर्श नमुना समाजासमोर ठेवला—नेता तोच, जो स्वतः कृती करून दाखवतो.

त्यांच्या कार्याचा अभ्यास केवळ ऐतिहासिक दृष्टीने महत्त्वाचा नाही, तर आजच्या काळातील सामाजिक विकासाच्या दृष्टीनेही अत्यंत उपयुक्त आहे. स्वच्छ भारत अभियान, सामाजिक समावेशकता, लोकसहभाग आणि शाश्वत विकास यांसारख्या आधुनिक संकल्पनांमध्ये त्यांच्या विचारांचे स्पष्ट प्रतिबिंब दिसून येते. म्हणूनच संत गाडगे महाराज यांचे जीवन आणि कार्य यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

२. संत गाडगे महाराज यांचे जीवनचरित्र आणि व्यक्तिमत्त्व (विश्लेषणात्मक अभ्यास): संत गाडगे महाराज यांचा जन्म २३ फेब्रुवारी १८७६ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील शेणगाव येथे झाला. त्यांचे मूळ नाव डेबूजी झिंगराजी जानोरकर असे होते. त्यांचे कुटुंब अत्यंत गरीब होते. बालपणापासूनच त्यांनी दारिद्र्य, श्रम, सामाजिक विषमता आणि ग्रामीण

KNOWLEDGE FLAME
E-ISSN: 3049-1541
International Multidisciplinary Research Journal (KF-IMRJ)
(An International Indexed & Peer Reviewed Journal
Impact Factor: 5.292 https://knowledgeflame.in PRGI Reg. No. MAHMUL/2024/89852

जीवनातील कठोर वास्तव अनुभवले. या अनुभवांनी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण केली.

गरीबीमुळे त्यांना औपचारिक शिक्षणाची संधी फारशी मिळाली नाही. परंतु जीवनातील अनुभव हेच त्यांचे खरे विद्यापीठ ठरले. त्यांनी सामान्य माणसाच्या अडचणी जवळून पाहिल्या आणि समाजपरिवर्तनाचा मार्ग निवडला. ही बाब त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची मोठी जमेची बाजू आहे. अनेक समाजसुधारकांनी विचार मांडले; परंतु संत गाडगे महाराजांनी त्या विचारांचे प्रत्यक्ष कृतीत रूपांतर केले.

'गाडगे' हे नाव त्यांना त्यांच्या हातातील मातीच्या गाडग्यामुळे पडले. ते मिळालेल्या देणग्या स्वतःसाठी न वापरता समाजहितासाठी खर्च करत. ही त्यांची निःस्वार्थ वृत्ती त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला वेगळेपण देणारी ठरते.

संत गाडगे महाराज यांच्या जीवनाचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की त्यांचे व्यक्तिमत्त्व कोणत्याही औपचारिक शिक्षणावर नव्हे, तर सामाजिक अनुभव, निरीक्षणशक्ती आणि मानवतेच्या मूल्यांवर आधारलेले होते. त्यांनी स्वतः अनुभवलेल्या दारिद्र्यामुळे गरीब आणि वंचित समाजाविषयी त्यांच्यात प्रचंड सहानुभूती निर्माण झाली. त्यामुळे त्यांची समाजसुधारणा ही केवळ तात्त्विक नव्हती, तर प्रत्यक्ष लोकजीवनाशी जोडलेली होती.

आजच्या नेतृत्वशास्त्राच्या दृष्टीने पाहिले तर संत गाडगे महाराज हे 'Transformational Leadership' (परिवर्तनवादी नेतृत्व) या संकल्पनेचे उत्कृष्ट उदाहरण मानले जाऊ शकतात. त्यांनी स्वतःच्या आचरणातून समाजात बदल घडवून आणला. त्यांच्या नेतृत्वामध्ये सत्ता, पद किंवा संपत्ती नव्हती; परंतु नैतिक अधिकार, प्रामाणिकपणा आणि लोकविश्वास यांची मोठी ताकद होती.

३. तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक परिस्थिती : एक चिकित्सक विश्लेषण

संत गाडगे महाराजांनी कार्यास प्रारंभ केला तो काळ भारतातील सामाजिक आणि आर्थिक संक्रमणाचा होता. ब्रिटिश राजवटीमुळे प्रशासनात काही बदल झाले असले तरी

KNOWLEDGE FLAME
E-ISSN: 3049-1541
International Multidisciplinary Research Journal (KF-IMRJ)
(An International Indexed & Peer Reviewed Journal
Impact Factor: 5.292 https://knowledgeflame.in PRGI Reg. No. MAHMUL/2024/89852

ग्रामीण समाजाचे जीवन अत्यंत दारिद्र्यपूर्ण होते. शेतकरी कर्जबाजारी होते, शिक्षणाचा प्रसार अत्यल्प होता आणि आरोग्याच्या मूलभूत सुविधा उपलब्ध नव्हत्या. सामाजिक जीवनावर रूढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धांचा मोठा प्रभाव होता. अशा परिस्थितीत समाजसुधारणेची आवश्यकता केवळ वैचारिक नव्हती, तर ती जीवनावश्यक बनली होती (Keer, 1990).

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात जातीव्यवस्था अत्यंत कठोर स्वरूपात अस्तित्वात होती. अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या समाजघटकांना सार्वजनिक विहिरी, मंदिरे, शाळा आणि सामाजिक कार्यक्रमांपासून दूर ठेवले जात असे. सामाजिक विषमतेमुळे त्यांच्या आत्मसन्मानावर गंभीर परिणाम होत होता. संत गाडगे महाराजांनी या व्यवस्थेला धार्मिक मान्यता देण्यास स्पष्ट विरोध केला. त्यांनी कीर्तनातून वारंवार सांगितले की, "माणूस हा जन्मामुळे मोठा होत नाही; तो आपल्या कर्मामुळे मोठा ठरतो." हा विचार त्या काळातील समाजव्यवस्थेला थेट आव्हान देणारा होता.

धार्मिक क्षेत्रातही अनेक कर्मकांडे, नवस, बळीप्रथा, भोंदूबाबा, जादूटोणा आणि अंधश्रद्धा यांचे वर्चस्व होते. अनेक गरीब कुटुंबे आपल्या आर्थिक क्षमतेपेक्षा अधिक खर्च धार्मिक विधींवर करत असत. यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती आणखी बिकट होत असे. संत गाडगे महाराजांनी धर्माचा विरोध केला नाही; मात्र धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या शोषणाचा कठोर निषेध केला. त्यांच्या मते धर्म हा माणसाला विवेक, करुणा आणि सेवा शिकवणारा असावा; भीती आणि अज्ञान निर्माण करणारा नसावा.

आर्थिक दृष्टिकोनातून पाहिले तर ग्रामीण भागातील शेतकरी सावकारांच्या कर्जाच्या ओझ्याखाली दबलेले होते. शेतीवर अवलंबून असलेले जीवन, दुष्काळ, कमी उत्पादन आणि रोजगाराच्या मर्यादित संधी यामुळे गरिबीचे दुष्टचक्र निर्माण झाले होते. संत गाडगे महाराजांनी लोकांना श्रमाचे महत्त्व पटवून दिले. त्यांनी भीक मागण्यापेक्षा श्रम करून जगण्याचा संदेश दिला. हा संदेश त्या काळात स्वाभिमान आणि आत्मनिर्भरतेची नवी जाणीव निर्माण करणारा ठरला.

याच काळात महात्मा ज्योतिराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांच्या चळवळी समाजात परिवर्तन घडवत होत्या. संत गाडगे महाराजांचे कार्य या व्यापक सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रवाहाशी सुसंगत होते. मात्र त्यांची कार्यपद्धती वेगळी होती. त्यांनी कोणतीही राजकीय चळवळ उभी केली नाही; त्यांनी थेट लोकांमध्ये जाऊन त्यांच्या दैनंदिन जीवनात बदल घडविण्याचा प्रयत्न केला.

संत गाडगे महाराजांच्या कार्याचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की त्यांनी समाजातील समस्यांकडे केवळ धार्मिक किंवा नैतिक दृष्टीने पाहिले नाही, तर त्यामागील सामाजिक आणि आर्थिक कारणांचाही विचार केला. त्यांनी अंधश्रद्धा, अस्वच्छता आणि अशिक्षितपणा यांना समाजाच्या मागासलेपणाची प्रमुख कारणे मानले. त्यांच्या कार्यामुळे समाजात स्वावलंबन, विवेक आणि सामाजिक उत्तरदायित्वाची भावना विकसित झाली.

आजच्या सामाजिक विकासाच्या संकल्पनांमध्ये समावेशक विकास (Inclusive Development), लोकसहभाग (Community Participation) आणि सामाजिक न्याय (Social Justice) यांना जे महत्त्व दिले जाते, त्याची बीजे संत गाडगे महाराजांच्या कार्यात स्पष्टपणे दिसून येतात (Zelliot, 2004).

४. संत गाडगे महाराजांची स्वच्छता चळवळ : सामाजिक परिवर्तनाचा पाया

संत गाडगे महाराजांच्या कार्यातील सर्वात प्रभावी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण पैलू म्हणजे स्वच्छता चळवळ. त्यांनी स्वच्छतेला केवळ आरोग्याचा विषय मानला नाही, तर तो सामाजिक संस्कार, सार्वजनिक जबाबदारी आणि नैतिक कर्तव्याचा विषय मानला. कोणत्याही गावात पोहोचल्यानंतर ते प्रथम झाडू घेऊन रस्ते, चावडी, विहिरी, मंदिरे आणि सार्वजनिक ठिकाणे स्वच्छ करत. त्यानंतरच ते कीर्तन सुरू करत. त्यांच्या या कृतीने लोकांवर शब्दांपेक्षा अधिक प्रभाव पडत असे.

त्यांच्या मते अस्वच्छता ही केवळ घाण नसून ती अज्ञान, निष्काळजीपणा आणि सामाजिक उदासीनतेचे प्रतीक आहे. त्यामुळे त्यांनी लोकांना स्वच्छता ही प्रत्येक नागरिकाची सामूहिक

जबाबदारी असल्याचे पटवून दिले. त्यांनी वारंवार सांगितले की, "स्वच्छ गाव म्हणजे निरोगी गाव, आणि निरोगी गाव म्हणजे समृद्ध समाज."

त्या काळात संसर्गजन्य रोगांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात होते. स्वच्छतेचा अभाव, दूषित पाणी आणि कचऱ्याचे अयोग्य व्यवस्थापन यांमुळे कॉलरा, प्लेग आणि इतर साथींचा प्रसार होत असे. संत गाडगे महाराजांनी लोकांना स्वच्छ पाणी, स्वच्छ परिसर आणि वैयक्तिक स्वच्छतेचे महत्त्व समजावून सांगितले. आधुनिक सार्वजनिक आरोग्यशास्त्राच्या दृष्टीने पाहिले असता त्यांचे विचार अत्यंत वैज्ञानिक होते.

त्यांच्या स्वच्छता मोहिमेचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी स्वतः काम करून दाखवले. त्यांनी कोणालाही आदेश दिले नाहीत; उलट स्वतः झाडू हातात घेऊन लोकांना प्रेरित केले. त्यामुळे लोकांमध्ये श्रमाची प्रतिष्ठा वाढली आणि स्वच्छता ही केवळ सफाई कामगारांची जबाबदारी नसून प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे, ही भावना निर्माण झाली. संत गाडगे महाराजांच्या स्वच्छता चळवळीचे महत्त्व आजच्या काळात अधिक अधोरेखित होते. भारत सरकारने २०१४ मध्ये सुरू केलेल्या 'स्वच्छ भारत अभियान' मध्ये लोकसहभाग, वर्तनातील बदल आणि सार्वजनिक स्वच्छतेवर भर देण्यात आला. या अभियानाच्या मूलभूत तत्त्वांमध्ये संत गाडगे महाराजांच्या विचारांचे स्पष्ट प्रतिबिंब दिसून येते (Government of Maharashtra, 2024). त्यांच्या कार्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी स्वच्छतेचा संबंध मानवी प्रतिष्ठा, आरोग्य, सामाजिक समता आणि नागरिक जबाबदारी यांच्याशी जोडला. त्यामुळे त्यांची स्वच्छता चळवळ ही केवळ सफाई मोहीम नव्हती, तर ती व्यापक सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ होती.

संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास ध्येयांमध्ये (SDG 3 – Good Health and Well-being आणि SDG 6 – Clean Water and Sanitation) ज्या संकल्पना मांडल्या आहेत, त्यांच्याशी संत गाडगे महाराजांचे कार्य आश्चर्यकारकपणे सुसंगत दिसते. त्यामुळे त्यांच्या विचारांचे महत्त्व आजही तितकेच कायम आहे.

संदर्भ :

Government of Maharashtra. (2024). Sant Gadge Baba Gram Swachhata Abhiyan. https://rdd.maharashtra.gov.in

Hardas, B. (1985). Sant Gadge Maharaj: Jeevan Ani Karya. Vidarbha Sahitya Sangh.

Keer, D. (1990). Mahatma Jotirao Phule: Father of Indian Social Revolution. Popular Prakashan.

Zelliot, E. (2004). From Untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkar Movement. Manohar Publishers.